

ธรรมจักรในพระพุทธศาสนาเถรวาท

ธีรพงษ์ มีไธสง¹ และ พระมหาอุตร สุทธิญาโณ²

¹มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

²มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

¹E-mail: chonlapat_1969@hotmail.com

รับต้นฉบับ 13 สิงหาคม 2560 วันที่เผยแพร่ 30 ธันวาคม 2560

บทคัดย่อ

บทความเรื่อง “ธรรมจักรในพระพุทธศาสนาเถรวาท” นี้ มีวัตถุประสงค์ 2 ประการคือ 1) เพื่อศึกษาธรรมจักรในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท 2) เพื่อวิเคราะห์อิทธิพลของธรรมจักรที่มีต่อสังคมไทย

ผลการศึกษา พบว่าคำว่า “จักร” หมายถึง ล้อ เช่น ล้อเกวียน ล้อรถ จักรเกิดขึ้นแก่ผู้มีบุญบารมี เช่น จักรแก้วของพระเจ้าจักรพรรดิ เป็นต้น จักรมี 5 อย่าง คือ จักรไม้ จักรแก้ว ธรรมจักรอิริยาบถจักร และ สัมปัตติจักร ต่อมาพระพุทธองค์ทรงนำธรรมจักรมาใช้ในทางความดีงาม การแสวงปัญญา และการพัฒนามนุษย์ ผลการศึกษายังพบว่า คำว่า “ธรรมจักร” มีความหมาย 2 อย่าง ความหมายแรก หมายถึง วงล้อแห่งธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงหมุน คือ ธรรมะที่ทรงประกาศ คือความดีงาม ความร่มเย็นเป็นสุข และความหมายที่สอง หมายถึง ดินแดนที่วงล้อแห่งธรรมนั้นหมุนไปถึง ซึ่งกลายเป็นดินแดนแห่งธรรม ในพุทธศาสนาใช้คำว่าจักรแยกไปอีกเป็น 4 ประเภทคือ 1) รัตนจักร 2) ธรรมจักร 3) ลักขณจักร 4) ภาวจจักร

อิทธิพลของธรรมจักรที่มีต่อสังคมไทยคือ 1) ด้านจริยศาสตร์ใช้แทนความหมายของ อริยมรรคมีองค์ 8 ธรรมจักร 12 ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของอาการ 12 ของอริยสัจ และธรรมจักร 16 ซึ่งหมายถึง ญาณ 16 เป็นต้นซึ่งเป็นหลักการปฏิบัติของชาวพุทธ 2) ด้านสุนทรียศาสตร์ ธรรมจักรมีความงามทางด้านศิลปะแก่ผู้พบเห็น ทำให้มีการปรับรูปแบบแตกต่างกันออกไป 3) ด้านวัฒนธรรมและประเพณี ธรรมจักรเป็นเสมือนเครื่องหมายของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำศาสนา อย่างหนึ่ง ซึ่งให้การเคารพนับถือ 4) ด้านสังคมวิทยา เป็นสัญลักษณ์ที่แสดงถึงความเป็นพุทธ 5) ด้านจิตวิทยา ถือเป็นกุศโลบายหรือเครื่องยึดเหนี่ยวใจของชาวพุทธ 6) ด้านรัฐศาสตร์ ธรรมจักรเป็นหลักการปกครองในฝ่ายศาสนจักร เพื่อการขับเคลื่อนล้อแห่งธรรมให้หมุนไป 7) ด้านบุคลาธิษฐาน ธรรมจักรเป็นสัญลักษณ์แสดงถึงบุคคลผู้เป็นตัวอย่างแห่งการประพฤติปฏิบัติ

ดีของชาวพุทธ 8) ธรรมาธิษฐาน ธรรมจักรเป็นสัญลักษณ์ การระลึกถึงธรรมในทาง
พระพุทธศาสนาและนำเอาธรรมนั้น มาประพฤติปฏิบัติในการดำเนินชีวิตของชาวพุทธ

คำสำคัญ: ธรรมจักร; พระพุทธศาสนาเถรวาท

Dhammacakka in Theravāda Buddhism

Theerapong Meethaisong¹ and Phramaha Udon Ketthong²

¹Maharakham University

²Mahachulalongkornrajavidyalaya University

¹E-mail: chonlapat_1969@hotmail.com

Retrieved January 13, 2017 Accepted June 25, 2017

ABSTRACT

This research is of 2 objectives, namely :- (1) to study of Dhammacakka in Theravāda Buddhism; and (2) to analytically study the influence of Dhammacakka to the Thai Societies.

From the research, it is found that the word “Cakka” means “wheel”, i.e. cart wheel and car wheel. Cakka happens to the ones with virtues; for example the Kings’ Glass Cakka. There are 5 kinds of Cakkas: 1) Wooden Cakka; 2) Glass Cakka; 3) Dhammacakka; 4) Manner Cakka; and 5) Sampatti Cakka. Later on, the Buddha used Dhammacakka in view of the virtues, the seeking for wisdom and the development of human beings. From the research, it is also found that the word ‘Dhammacakka’ has two meanings; i.e., (1) the wheel of Dhammas that the Buddha evolved, the Dhammas that the Buddha announced which are virtues and peacefulness; (2) the land that the evolution of the wheel of Dhammas reached, and became the land of Dhammas. In Buddhism, the word ‘Cakkas’ are also divided into 4 types, namely :- (1) Ratanacakka; (2) Dhammacakka; (3) Lakkhaṇacakka; and (4) Bhavacakka.

The research in view of the influence of Dhammacakka to the Thai societies, it is found that : (1) in Buddhist Ethics, it is used to represent the meaning of the Noble Eightfold Path. The Dhammacakka with the 12 rowed wheels is the symbol of the 12 characteristics of the Noble Truth; and the Dhammacakka with the 16 rowed wheels means the 16 insights (Ñāṇa); etc., which are the practice principles of Buddhist people; (2) in Aesthetics, Dhammacakka has got the beauty of art to the eyes of the beholders, and caused the various adjustment of the differences of the forms; (3) in the Culture and Custom, Dhammacakka is like a kind of the symbol of religious sacred things which are respectful; (4) in Sociology, Dhammacakka is as the symbol of

being a Buddhist; (5) in Psychology, it is like a well-thought plan or the tool to hold on for Buddhist people's minds; (6) in Political Science, Dhammacakka is the principle of the religious ruling for propelling the wheel of Dhammas; (7) in personification, Dhammacakka is the symbol showing the prototype of the person who conducts and performs as a good Buddhist; and (8) in righteousness, Dhammacakka is the symbol of the Dhamma recall in Buddhism for Buddhist people to conduct and practice leading lives.

Keywords: Dhammacakka; Theravāda Buddhism.

บทนำ

หลักคำสอนต่าง ๆ ของพระพุทธศาสนา ประมวลลงไว้ในพระไตรปิฎก คือ พระวินัยปิฎก ประมวลพุทธพจน์ส่วนพระวินัย อันเป็นพุทธบัญญัติ พระสุตตันตปิฎก ประมวลพระพุทธรพจน์ส่วนพระสูตร และพระอภิธรรมปิฎก ประมวลพุทธพจน์ส่วนที่เป็นพระอภิธรรม เป็นที่รวมไว้ซึ่งคำสอนของพระพุทธเจ้า เรียกว่านวัคส์ตฤตศาสตร์¹ ซึ่งมีความละเอียดลึกซึ้งและวิจิตรพิสดาร ด้วยนัยหลากหลาย ตรัสไว้เพื่อส่องนำทางแก่มวลชนผู้มุ่งหวังประโยชน์สุขทั้งในโลกนี้และโลกหน้า ตลอดจนอำนวยความสะดวกแก่ผู้แสวงหาโมกขธรรม กล่าวคือ มรรค ผล นิพพาน อันเป็นปรมาตธรรม และเป็นเป้าหมายสูงสุดในทางพระพุทธศาสนาจำนวนมากที่กล่าวถึง หลักการปฏิบัติธรรมไว้โดยตรง

ในพระสุตตันตปิฎกนั้นมีพระสูตรที่กล่าวถึงหลักการปฏิบัติธรรมไว้เป็นจำนวนมาก ในบรรดาพระสูตรเหล่านั้น พระสูตรที่น่าสนใจมากคือธัมมจักกัปปวัตตนสูตร ซึ่งเป็นพระสูตรแรกของพระพุทธเจ้า ซึ่งพระองค์ทรงประกาศมัชฌิมาปฏิปทา หรือทางสายกลาง อันเป็นแนวปฏิบัติที่หลีกเลี่ยงจากการปฏิบัติที่สุดโต่ง 2 สาย คือ อัตตกิลมถานุโยค และกามสุขัลลิกานุโยค ซึ่งเป็นคำสอนที่ผู้ปฏิบัติสามารถพิสูจน์ได้ด้วยตนเอง ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวันใกล้เมืองพาราณสี เมื่อวันที่อาสาฬหบูชา คือวันเพ็ญเดือน 8 เทศนาครั้งแรกนี้เรียกกันว่า "**ปฐมเทศนา**" และเรื่องที่พระพุทธเจ้าทรงใช้เป็นปฐมเทศนานั้น เรียกว่า "**ธรรมจักรกัปปวัตตนสูตร**" แปลง่าย ๆ

¹ คำสอนของพระพุทธเจ้าประกอบด้วยองค์ 9 คือ สุตตะ เคยย เวชยาकरणะ คาถา อุทาน อิติวุตตะกัชาตกะ อัฏฐธัมมะ และเวทัลละ (วิ. มหา. (บาลี) 1/7/13, ม. มุ. (บาลี) 12/277-279 / 267-269, อง. ปญจก. (บาลี) 22/89-99.)

ก็ว่าพระสูตรว่าด้วยเรื่องพระพุทธเจ้าทรงหมุนล้อแห่งธรรมหรือธรรมจักร² นับเป็นการหมุนกงล้อแห่งธรรมอันยอดเยี่ยม นับแต่นั้นเป็นต้นมา จักรรัตนของพระธรรมจักรพรรดิราชก็ดำเนินไป จวบจนถึงปัจจุบัน³ หากเปรียบเทียบการขยายการปกครองแผ่นดิน โดยใช้รถที่เป็นล้อเลื่อนในสมัยนั้น เรียกว่าจักร การเผยแผ่ธรรมะของพระพุทธองค์จนเกิดพระสาวกครั้งแรก ถือว่าเป็นการกระจายธรรมออกเป็นฝ่ายบุคคลร่วมปฏิบัติธรรมอันเดียวกัน จึงรวมเป็นธรรมจักร

หลังจากพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้วทำให้พุทธศาสนิกชนที่เคารพเลื่อมใสและปฏิบัติตามหลักธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธองค์ เริ่มคิดถึงสิ่งที่จะเป็นสัญลักษณ์แทนพระองค์ และแทนคำสั่งสอนของพระองค์ เพื่อเป็นเครื่องเตือนใจให้ระลึกถึงพระองค์และพระธรรมคำสั่งสอนนั้น เพื่อให้ศาสนาและพระธรรมคำสั่งสอนของพระองค์ได้เผยแผ่ขยายออกไปให้มากที่สุด และเพื่อสืบทอดพระพุทธศาสนาให้คงอยู่สืบไป เช่น พระเจ้าอโศกมหาราชทรงให้ช่างทำดอกบัวเป็นเครื่องหมายปางประสูติ บัลลังก์กับต้นโพธิ์เป็นเครื่องหมายปางตรัสรู้ ธรรมจักรกับกวางเป็นเครื่องหมายปางปฐมเทศนา และพระสฐูปเป็นเครื่องหมายปางปรินิพพาน ความตอนนี้มีผู้กล่าวสอดคล้องกันว่า แต่เป็นเรื่องที่น่าคิดอยู่อย่างหนึ่ง คือคนยุคนี้ (ยุคของพระเจ้าอโศก) ไม่สร้างภาพของบุคคลที่ตนเคารพ ภาพที่แสดงปางประสูติ ตรัสรู้ และปรินิพพาน เป็นต้น ก็ไม่ปรากฏรูปพระพุทธองค์ คงมีแต่สัญลักษณ์เท่านั้น เช่น ปางประสูติมีรูปพระนางสิริมหามายายืนเหนียวกิ่งไม้ มีเทพธิดาถือหม้อน้ำมารอบอยู่โดยรอบ บางแห่งมีรูปดอกบัว 7 ดอกแต่ไม่มีรูปเจ้าชายสิทธัตถะเลย ให้รู้เอาเองว่าสัญลักษณ์นี้คือ ปางประสูติ ปางตรัสรู้ก็มีแต่ภาพแทนหน้าตั้งอยู่ภายใต้ต้นโพธิ์ มีหม่อมมารอยู่โดยรอบแทน ไม่มีคนนั่ง ทั้งนี้ก็เพราะคนสมัยนั้นไม่นิยมปั้นหรือสลักรูปสิ่งที่เขาเคารพ เกรงไปว่าจะเป็นการไม่เคารวะ⁴

สำหรับประเทศไทย ประชากรของประเทศ มีพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติ โดยที่พระมหากษัตริย์ไทยทุกพระองค์ทรงเป็นพุทธศาสนิกชนเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา และทรงเป็นองค์เอกอัครศาสนูปถัมภก ที่ทรงทะนุบำรุงพระพุทธศาสนาโดยตลอด พระพุทธศาสนาได้เข้ามามีส่วนเกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตของประชาชนคนไทยที่เป็นพุทธศาสนิกชนมาก จนเรียกได้ว่าตั้งแต่เกิดจนกระทั่งตาย วัฒนธรรมขนบธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ อันเกี่ยวข้องกับชีวิตจึงมี

² ธนิต อัญโพธิ์ อ้างใน <http://www.dhammadjak.net/jaka/jaka01.htm> (วันที่ 21 มีนาคม 2555).

³ พระคันธสารภิวังค์, **ธรรมจักรกับปวัตตนสูตร**, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, 2551), หน้า (7).

⁴ สิริวัฒน์ คำวันสา, **รศ, พุทธศาสนาในอินเดีย**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, 2545), หน้า 87.

พระพุทธศาสนาเข้ามามีส่วนเกี่ยวข้องด้วยเสมอ ดังนั้นการสร้างสัญลักษณ์หรือตัวแทนขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เพื่อเป็นลึงเคารพลังการบูชา จึงเปรียบเสมือนศูนย์รวมแห่งศรัทธาของพุทธศาสนิกชนไทย

ธรรมจักรนับว่าเป็นสัญลักษณ์ของพระพุทธศาสนา⁵ ที่มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อพุทธศาสนิกชนเพราะธรรมจักรเป็นที่ยอมรับนับถือกันว่าเป็นสัญลักษณ์ของพระพุทธศาสนา เป็นเครื่องหมายของการหมุนธรรมเผยแผ่ธรรมประกาศเผยแผ่ธรรมในทางพระพุทธศาสนา ในปัจจุบันนี้ตามวัดวาอารามต่าง ๆ ใช้ธงธรรมจักรเป็นสัญลักษณ์ของศาสนา ตราประจำศาสนาก็เป็นตราธรรมจักร ดังนั้น จึงถือได้ว่า ธรรมจักรมีความสำคัญอย่างมากต่อวิถีชีวิตโดยเฉพาะอย่างยิ่งในด้านศาสนากิจการประพฤติปฏิบัติของพุทธศาสนิกชนอย่างยิ่ง **ความหมายจักร / ธรรมจักร**

2.1 ความหมายของคำว่า จักร

คำว่า จักร มีปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา และคัมภีร์สำคัญทางพระพุทธศาสนา และนักวิชาการได้ให้ความหมายไว้ ดังต่อไปนี้

ในพระไตรปิฎกเล่มที่ 10 ในมหาปรินิพพานสูตร ที่ขนิทาย มหาวรรค ให้ความหมายคำว่าจักร ไว้ว่า จักร หมายถึง ล้อรถ ล้อยานพาหนะ ดังข้อความที่ปรากฏว่า อถโข อมฺพปาลิ คณิกา ทหรานํ ทหรานํ ลิจฉวินํ อุกฺเขน อุกฺขํ จกฺเกน จกฺกํ ยุกฺคํ ยุกฺเคน ยุกฺคํ ปฏิวฏฺเฐสิ.⁶ แปลว่า ครั้นนั้นแล นางอัมพปาลิ คณิกาใช้เพลากะทบเพลาล้อรถกะทบล้อ แอกกะทบแอกรรถ กับพวกเจ้าลิจฉวินฺหม่ม ๆ

ในคัมภีร์ สัททนีติปกรณ์ธาตุมาลาวิเคราะห์คำว่า จกฺกเถติ, จกฺกยเถติ, จุกฺกเถติ, จุกฺกยเถติ, จกฺกํ, จกฺกนฺเถติ, เกนฺฏฺฐเณน จกฺกํ? จกฺกเถติ พุยเถติ หีสตีติ อุตเถเนน จกฺกํ⁷ แปลว่า ชื่อว่าจักร เพราะอรรถว่า ย่อมทำอันตรราย ย่อมทำร้าย ย่อมเบียดเบียน ย่อมมบดไป ชื่อว่าจักร เพราะอรรถว่าอะไร ชื่อว่าจักร เพราะอรรถว่า ย่อมทำอันตรราย ย่อมทำร้าย ย่อมเบียดเบียน

⁵ [ออนไลน์],แหล่งที่มา : <http://en.wikipedia.org/wiki/Dharmacakra>. (27 สิงหาคม 2554).

⁶ ที.ม. (บาลี) 10/161/88, ที.ม. (ไทย) 10/161/106.

⁷ พระธรรมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม) ตรวจชำระ, สัททนีติธาตุมาลา คัมภีร์หลักบาลีไวยากรณ์, พิมพ์ครั้งที่ 2, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, 2548), หน้า 724.

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ได้ให้ความหมายของจักร ไว้ว่า อาวุธในนินายารูปเป็นวงกลมและมีแฉก ๆ โดยรอบ เช่น พระนารายทรงจักร สิ่งที่มีลักษณะเป็นวงกลมอย่างล้อรถ เช่นจักรที่ขั้วงในการกีฬา สิ่งที่มีรูปเป็นวงกลมมีฟันเฟือง⁸

โดยความหมายนี้ จักรเป็นอาวุธของเทพเจ้าผู้ยิ่งใหญ่ คือ พระนารายณ์ เรียกว่า จักรอาวุธ พระนารายณ์มีจักรเป็นอาวุธ จักรอาวุธของพระนารายณ์นั้น เป็นวงกลมที่มีขอบเป็นจักร ๆ เมื่อพระนารายณ์พิโรธ ไม่พอพระทัยใคร ก็จะใช้จักรไปตัดคอ จักรได้กลายเป็นเครื่องหมายของอำนาจ นอกจากนี้ยังปรากฏหลักฐานว่ามีการลงโทษชนิดหนึ่งในแดนของเปรต ซึ่งใช้จักรหมุนบนศิระระ รวมแล้วก็เป็นทั้งการมองและการใช้จักร ในฐานะเป็นเครื่องหมายของอำนาจและความรุนแรง เป็นเรื่องของอาณานิคมหรืออาชญา

“จักร” คือวัตถุที่มีรูปทรงเป็นมณฑล คือเป็นรูปวงกลม แต่ถ้าแค่เป็นมณฑล ก็อาจจะเป็นรูปทรงกลมที่อยู่หนึ่ง ๆ จักร นอกจากเป็นมณฑล มีรูปทรงกลม ๆ แล้ว ยังมีลักษณะอีกอย่างหนึ่งคือเคลื่อนไหวได้ด้วย และการเคลื่อนไหวของจักรนั้น มีอาการที่เป็นวิญญูะ คือหมุน หรือวน เพราะฉะนั้น จักร จึงเป็นวงที่วน หรือเป็นวงกลมที่หมุนได้ เป็นอันว่า จักรมีลักษณะ 2 อย่างที่สำคัญ คือ 1) รูปทรงกลม 2) มีอาการหมุนไปได้ รวมแล้วก็เป็นวงกลมที่หมุน ดังตัวอย่างที่รู้จักกันดีก็คือ วงล้อ หรือล้อ วงกลมที่หมุนได้มีความสำคัญอย่างยิ่ง เพราะเป็นเครื่องหมายของอารยธรรมมนุษย์ตลอดมา เรียกได้ว่าทุกยุคสมัย จนกระทั่งปัจจุบันนี้ เดิมทีนั้น จักรก็เป็นวงกลม/ธรรมดา เช่นลูกตาดำ ก็เป็นวงกลม เป็นอักษิมณฑล แต่เพราะมันเคลื่อนไหว (กลออกไปกลอกมา มองกวาด และกราดไปได้ทั่วๆ รอบๆ) ก็เรียกว่าจักรอย่างหนึ่ง (เป็นอักษิจักร)⁹ แล้วก็มีจักรอื่นที่ใหญ่ขึ้นไป จนถึง “จักรราศี” แล้วก็ “จักรวาล”¹⁰ ก็เป็นจักร จนกระทั่งเข้ามาในพุทธศาสนาแบบวัชรยาน เกิดเป็นวงล้อมหีมาแห่งกาละ เรียกว่า “กาลจักร” ที่โยงเข้าด้วยกันทั้งด้านกาละ ด้านเทศะ และด้านจิต ที่นับถือเป็นต้นตระกูลอันยิ่งใหญ่สืบมาในทิเบต ในหลักเรื่อง “The Buddhist Wheel Symbol” โดยท่าน T. B. Karunaratne ชาวศรีลังกา ได้อธิบายถึงสัญลักษณ์ล้อของชาวพุทธว่า มี 4 ประเภท¹¹ได้แก่

⁸ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542, พิมพ์ครั้งที่ 1, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วัฒนาอินเตอร์พริ้นท์, 2546), หน้า 296.

⁹ วิ.อ. (บาลี) 3/119/97

¹⁰ ที.สี.อ. (บาลี) 34/99.

¹¹ T. B. Karunaratne, *The Buddhist Wheel Symbol* Buddhist Publication Society Kandy Sri Lanka p.3

1) **รัตนจักร (The Ratana-Cakka)** ล้อทางความคิดได้ถูกอธิบายว่าเป็นวงล้อของพระพุทธเจ้าที่ปรากฏกับผู้ที่เป็นพระมหากษัตริย์ พระมหากษัตริย์จะได้รับพร 7 ประการ คือ 1) ศรัทธาแก้ว (satta ratana) หรือที่เรียกว่าล้อทางความคิด (cakka-ratana) 2) ช้างแก้ว (hatthi-ratana) 3) ม้าแก้ว (assa-ratana) 4) อัญมณีแก้ว (mani-ratana) 5) ภรรยาแก้ว (itthi-ratana) 6) คหบดีแก้ว (gahapati-ratana) 7) ปรีณายกแก้ว (parināyakarātana) ซึ่งทั้งหมดนี้ วงล้อทางความคิด เป็นสิ่งที่สำคัญที่สุดเพราะเป็นสิ่งแรกที่พระมหากษัตริย์ต้องมี¹²

2) **ธรรมจักร (The Dhamma-Cakka)** วงล้อธรรมจักร ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ที่โดดเด่นที่สุดของชาวพุทธ ธรรมจักร ถูกใช้เพื่อแสดงถึงหลักคำสอนโดยทั่วไป เป็นการยืนยันการแสดงผลมธรรมเทศนาครั้งแรกของพระพุทธเจ้า ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เมืองพาราณสี

3) **ลักษณจักร (The Lakkhana-Cakka)** สัญลักษณ์ธรรมจักร บนฝ่าเท้าของพระพุทธเจ้า เป็นการอธิบายเครื่องหมายมงคลบนฝ่าเท้าของพระพุทธเจ้า **ลักษณะจักร** เป็นสัญลักษณ์ของอำนาจสูงสุดของพระพุทธเจ้า

4) **ภวจักร (The Bhava-Cakka)** วงล้อแห่งชีวิต เป็นการอธิบายหลักคำสอนของการเกิดใหม่ ของชาวทิเบต¹³

จากที่กล่าวมานี้ พอสรุปได้ว่า จักร หมายถึง สิ่งที่มีลักษณะเป็นวงกลม อย่างล้อรถ หรือล้อยานพาหนะ หรือสิ่งที่บิดไปในแผ่นดิน มีลักษณะเป็นวงกลม หรือเป็นพื้นเพื่องที่หมุนไปได้ ในสมัยพุทธกาลปรากฏมีจักร 5 อย่าง คือ จักรไม้ จักรแก้ว จักรคือธรรม (ธรรมจักร) อิริยาบถจักร และสัมปตติจักร ต่อมาได้มีผู้อธิบายความเกี่ยวกับจักรเพิ่มเติมว่ามี 4 ประเภท คือ รัตนจักร จักรแก้ว ธรรมจักร จักรธรรม หรือวงล้อธรรมจักร ลักษณะจักรบนฝ่าเท้าของพระพุทธเจ้า และภวจักร หรือวงล้อชีวิต นั่นเอง

2.2 ความหมายของธรรมจักร

คำว่า ธรรมจักร มีปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา และคัมภีร์สำคัญทางพระพุทธศาสนา และนักวิชาการได้ให้ความหมายไว้ ดังต่อไปนี้

ในพระไตรปิฎก ปาสราสิสูตรมัชฌิมนิกาย¹⁴ ให้ความหมายคำว่าธรรมจักร ไว้ว่า ธรรมจักร หมายถึง ธรรมะ ดังปรากฏข้อความที่พระผู้มีพระภาคตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า “เราได้กล่าวคาถาตอบอุปกาธิวกว่า

¹² T. B. Karunaratne, *The Buddhist Wheel Symbol*, Op. cit.

¹³ Op. cit.

“เราเป็นผู้ครอบงำธรรมทั้งปวง รู้ธรรมทั้งปวง มิได้แปดเปื้อนในธรรมทั้งปวง ละธรรมทั้งปวง ได้สิ้นเชิง หลุดพ้นเพราะสิ้นตัณหา ตรัสรู้ยิ่งเอง แล้วจะพึงกล่าวอ้างใครเล่าเราไม่มีอาจารย์ เราไม่มีผู้เสมอเหมือน เราไม่มีผู้ทัดเทียมในโลกกับทั้งเทวโลก เพราะเราเป็นอรหันต์ เป็นศาสดาผู้ยอดเยี่ยม เราผู้เดียวเป็นผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ เป็นผู้เอือกเย็น ดับกิเลสในโลกได้ แล้วเราจะไปเมืองหลวงของชาวกาสิ ประกาศธรรมจักร ตีกลองอมตธรรมไปในโลกอันมีความมีคณ”¹⁵

ในปัญจวัคคีย์กถา คำว่า ธรรมจักร หมายถึง ธรรมะ เช่นกัน ดังที่ปรากฏข้อความตอนหนึ่งว่า “ครั้นพระผู้มีพระภาคทรงประกาศพระธรรมจักรให้เป็นไปแล้ว ทวยเทพ ชั้นภุมมะกระจายข่าวว่า “นั่นพระธรรมจักรอันยอดเยี่ยม พระผู้มีพระภาคทรงให้เป็นไปแล้ว ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เขตกรุงพาราณสี อันสมณะ พราหมณ์ เทวดา มาร พรหม หรือใคร ๆ ในโลก ให้หมุนกลับไม่ได้”¹⁶

ในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานได้ให้ความหมายของธรรมจักร ไว้ว่า ธรรมจักร เป็นชื่อปฐมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่พระเบญจวัคคีย์ เรียกเต็มว่า ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร; แตนธรรม; เครื่องหมายทางพระพุทธศาสนา เป็นรูปวงล้อมี 8 ชี่บ่าง 12 ชี่บ่าง¹⁷

พระพุทธเจ้าทรงมองเห็นว่า จักรนั้นคนที่เอามาใช้มุ่งไปแต่ในเรื่องของอำนาจ เรื่องของความรุนแรง มีการเบียดเบียนกันมาก ไม่เป็นการสร้างสรรค์ที่แท้จริง ควรจะนำมาใช้ในทางของความดีงาม การแสวงปัญญา และการพัฒนามนุษย์ หรือพูดสั้นๆ ว่า ใช้ในเรื่องของ “ธรรม” คำศัพท์ใหม่ และความคิดใหม่ว่า “ธรรมจักร” จึงเกิดขึ้นมา

พระพุทธเจ้าทรงพิจารณาเห็นว่า ล้อรถที่พาอำนาจไปนั้น บางทีมันพาไปแต่ความเดือดร้อน พาสงครามไป พาการเบียดเบียนไป พาเอาความเดือดร้อนไปให้เขา ควรจะให้วงล้อนี้เป็นเครื่องนำเอาสิ่งที่สูงส่งกว่านั้นไปด้วย อะไรที่ดีที่งามที่สูงที่ประเสริฐ นั่นก็คือธรรม เพราะฉะนั้นวงล้อนี้ควรจะนำธรรมะไป จึงได้เกิดคำว่า “ธรรมจักร” ขึ้น ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร¹⁸ คือพระสูตรแห่งการหมุนวงล้อธรรมนี้ จึงเป็นพระสูตรที่ปฏิวัติความคิดมนุษย์ เพราะฉะนั้น แทนที่จะมีเพียงอาณาจักร ก็ให้มีธรรมจักรด้วย พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมครั้งแรก ก็เหมือนทรงหมุนวงล้อแห่งธรรม

¹⁴ ม.ม. (ไทย) 12/272/294.

¹⁵ ม.ม. (ไทย) 12/285/310-311.

¹⁶ วิ.ม. (ไทย) 4/17/24.

¹⁷ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542, หน้า 553.

¹⁸ วิ.ม. (ไทย) 4/13/20.

ให้วงล้อธรรมะหมุนพาธรรมนั้นแผ่ขยายไป เมื่อวงล้อแห่งธรรมนี้หมุนไปถึงไหน ดินแดนแห่งความร่มเย็นเป็นสุขด้วยธรรมะ ก็จะแผ่ขยายไปถึงนั้น

อนึ่ง ธรรมจักร มีความหมายว่า กงล้อ หรือพระธรรม¹⁹ จึงเป็นทั้งธรรมที่ทรงแสดง และเป็นทั้งดินแดนแห่งธรรม พระพุทธเจ้าทรงประกาศธรรม ยิงธรรมจักรให้หมุนออกไป และทรงสถาปนาธรรมจักร ด้วยธรรมจักรที่หมุนออกไปนั้น เมื่อมีล้อ จึงมีรถ หรือมียานพาหนะ และเมื่อมีรถ มียานพาหนะ ก็ต้องมีทางไป และทางนั้นก็จะต้องเป็นทางที่ถูกต้อง ที่จะพาไปได้ ไปให้ถึงที่หมาย ทางไปที่ถูกต้อง ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงชี้บอก คือทางสายกลาง และธรรมจักรคือล้อแห่งธรรม ก็หมุนพารถไปตามทางสายกลางนี้

ความสำคัญของธรรมจักร

ธรรมจักร ซึ่งเป็นสัญลักษณ์สำคัญของการประกาศศาสนา คือการหมุนล้อธรรม มีความสำคัญอย่างยิ่ง สัญลักษณ์ธรรมจักรวงกลมอบ หมายถึงกลุ่มบุคคลที่ประพฤติปฏิบัติธรรมเดินตามธรรมสายกลาง ทำให้แจ้งซึ่งอริยสัจ 4 ตามคำสอนของพระพุทธองค์ที่แสดงครั้งแรกที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ส่วนวงกลมอบหน้าธรรมจักรนั้น ในสมัยที่เหล่าปัญจวัคคีย์ที่พำนักอยู่ในป่าอิสิปตนมฤคทายวันเป็นป่าเลี้ยววง และเหล่าปัญจวัคคีย์ได้รับพุทธวจนะจากพระพุทธองค์ ทำให้เปลี่ยนความยึดถือเดิมมานับถือพระพุทธศาสนาจนกระทั่งสำเร็จเป็นพระอรหันต์ เกิดมีพระพุทธพระธรรม และพระสงฆ์ เป็นแห่งแรกในโลกที่ป่านี้ นับได้ว่าธรรมะที่พระพุทธองค์ทรงประกาศออกไป และเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นจึงมีความสำคัญ และมีจุดเด่นยิ่งกว่าวงล้อที่อยู่ในป่านี้เสียอีก เมื่อเห็นกงล้อเห็นธรรมจักร จึงนึกถึงสิ่งสำคัญที่เกิดขึ้นนั้นคือ ธรรมะที่พระพุทธองค์ทรงแสดงโดยมีใจความว่า บุคคลไม่ควรประพฤติปฏิบัติตนไปในแนวทางที่ผิด ควรดำเนินในทางสายกลาง (มัชฌิมาปฏิปทา) และทรงแสดงถึงอริยสัจ 4 ที่จะนำตนไปสู่ความพ้นทุกข์ ดังพระบาลีว่า

“ธมฺมจกฺกนฺติ เคนตฺเถน ธมฺมจกฺกั ๗ ธมฺมญจ ปวตฺเตติ จกฺกญฺจาติ ธมฺมจกฺกั
จกฺกญจ ปวตฺเตติ ธมฺมญฺจาติ ธมฺมจกฺกั ธมฺเมน ปวตฺเตตีติ ธมฺมจกฺกั ธมฺมจริยาย ปวต

¹⁹ สุนทรฐา ฉายาวัณณะ, ธรรมจักรกับปวัตตนสูตร มหาราชปริตร อภิธรรม 7 คัมภีร์, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บุญศิริการพิมพ์จำกัด, 2551), หน้า 42.

เตตตีติ ฌมฺมจกุกํ ฌมฺเม ฐิตโต ปวตฺเตตตีติ ฌมฺมจกุกํ ฌมฺเม ปติฏฺฐิตโต ปวตฺเตตตีติ ฌมฺมจกุกํ
ขเปฯ อมโตคฺคํ นิพพานํ ปรีโยसानุญฺเฐน ฌมฺไม เต ฌมฺมํ ปวตฺเตตตีติ ฌมฺมจกุกํ”²⁰

แปลว่า คำว่า ธรรมจักร อธิบายว่า ชื่อว่าธรรมจักร เพราะมีความหมายว่า
อย่างไร คือ ชื่อว่าธรรมจักร เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงให้ธรรมและจักรเป็นไป ชื่อว่า
ธรรมจักร เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงให้จักรเป็นไปโดยธรรม ชื่อว่าธรรมจักร เพราะพระ
ผู้มีพระภาคเจ้าทรงให้จักรเป็นไปด้วยการประพาศธรรม ชื่อว่า ธรรมจักร เพราะพระผู้มีพระ
ภาคเจ้า ทรงดำรงอยู่ในธรรม ให้จักรเป็นไป ชื่อว่าธรรมจักร เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้า
ประดิษฐานอยู่ในธรรม ให้จักรเป็นไป ฯลฯ ชื่อว่าธรรมจักร เพราะทรงให้ธรรมที่ชื่อว่าธรรม
ที่ยั่งยืนง่วนอยู่คือนิพพาน เพราะมีสภาวะเป็นที่สุด เป็นไปฯ²¹

ธรรมจักรกับหลักคำสอนพระพุทธศาสนา

ในความหมายของธรรมจักร คือสัญลักษณ์ของการหมุนล้อแห่งธรรม ให้ปรากฏแก่
ชาวโลก เพื่อความสงบสุขแห่งเวไนยสัตว์ นั่นคือการประกาศพระพุทธศาสนา โดยพระสูตรแรกที่
พระพุทธองค์ทรงหมั่นแก่ปัญจวัคคีทั้ง 5 คือ ฌมฺมจกุกํปวัตตนสูตร ที่ว่าด้วยการไม่ให้ดำเนิน
ชีวิตอย่างสุดโต่ง 2 ประการ คือ (1) กามสุขัลลิกานุโยค การหมกมุ่นอยู่ด้วยกามสุข ประกอบตัว
ให้พัวพันหมกมุ่นในความสุข (2) อตฺตกิลมณฺณญโยค การประกอบตนให้ลำบากเปล่า คือ ความ
พยายาม เพื่อบรรลุผลที่หมายด้วยวิธีทรมาณตนเอง เป็นการบำเพ็ญตบะเป็นต้น²² ดังที่ปรากฏ
ในพระไตรปิฎกในฌมฺมจกุกํปวัตตนสูตรว่า ครั้นนั้นแล พระผู้มีพระภาค ได้รับสั่งกับภิกษุปัญจ
วัคคีย์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ที่สุด 2 อย่างนี้ บรรพชิตไม่พึงเสพ กล่าวคือ 1.กามสุขัลลิกานุโยคใน
กามทั้งหลาย (การหมกมุ่นอยู่ด้วยกามสุขในกามทั้งหลาย) เป็นธรรมอันทราม เป็นของชาวบ้าน
เป็นของปูลุชน ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ 2. อตฺตกิลมณฺณญโยค (การ
ประกอบความลำบากเดือดร้อนแก่ตน) เป็นทุกข์ ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วย
ประโยชน์”²³

²⁰ ชู.ปฎิ. (บาลี) 31/40/232/234.

²¹ ชู. ปฎิ. (ไทย) 31/40/502-505.

²² พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท เอส.อาร์. พรินติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, 2551), หน้า 530.

²³ วิ.ม. (ไทย) 41/13/20.

แต่ทรงให้ดำเนินชีวิตตามหลักทางสายกลางที่เรียกว่ามัชฌิมาปฏิปทา หรืออริยมรรคมีองค์ 8 อันประเสริฐ ได้แก่ สัมมาทิฐิ เห็นชอบ สัมมาสังกัปปะ ดำริชอบ สัมมาวาจา เจรจาชอบ สัมมากัมมันตะ ทำการงานชอบ สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ สัมมาวาจาเยะ เพียรชอบ สัมมาสติ ระลึกชอบ สัมมาสมาธิ ตั้งใจชอบ²⁴ ดังที่ปรากฏในพระไตรปิฎกในธัมมจักกัปปวัตตนสูตรว่า “ภิกษุทั้งหลาย ก็มัชฌิมาปฏิปทาที่ตถาคตได้ตรัสรู้แล้ว อันเป็นปฏิปทาก่อให้เกิดจักขุ ก่อให้เกิดญาณ เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อพระนิพพานเป็นไฉน มัชฌิมาปฏิปทานั้น ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ 8 นี้แหละ คือ 1. สัมมาทิฐิ (เห็นชอบ) 2. สัมมาสังกัปปะ (ดำริชอบ) 3. สัมมาวาจา (เจรจาชอบ) 4. สัมมากัมมันตะ (กระทำชอบ) 5. สัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีพชอบ) 6. สัมมาวาจาเยะ (เพียรชอบ) 7. สัมมาสติ (ระลึกชอบ) 8. สัมมาสมาธิ (ตั้งใจมั่นชอบ) ภิกษุทั้งหลาย นี้คือมัชฌิมาปฏิปทานั้น ที่ตถาคตได้ตรัสรู้แล้ว อันเป็นปฏิปทาก่อให้เกิดจักขุ ก่อให้เกิดญาณ เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อพระนิพพาน”²⁵

หลักคำสอนที่สำคัญในการหมุนล้อธรรมประกาศศาสนาอีกอย่างหนึ่งคือ อริยสัจ 4 คือ

1. ทุกข์ ความไม่สบายกายไม่สบายใจ ความเดือดร้อน ความเกิดแก่เจ็บตาย การประสบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รักที่ชอบใจ เป็นต้น ดังที่ปรากฏในพระไตรปิฎกในธัมมจักกัปปวัตตนสูตรว่า “ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้เป็นทุกขอริยสัจ คือ แม้ความเกิดก็เป็นทุกข์ แม้ความแก่ก็เป็นทุกข์ แม้ความตายก็เป็นทุกข์ ความประสบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ความไม่ได้สิ่งที่ปรารถนาก็เป็นทุกข์ โดยย่อ อุปาทานขันธ์ 5 ก็เป็นทุกข์”²⁶

2. สมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์ อันได้แก่ ตัณหา ทั้ง กามตัณหา ภวตัณหา และ วิภวตัณหา ดังที่ปรากฏในพระไตรปิฎกในธัมมจักกัปปวัตตนสูตรว่า นิโรธ ความดับทุกข์ และมรรคหรืออริยมรรค หนทางหรือข้อปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์ ดังที่ปรากฏในพระไตรปิฎกในธัมมจักกัปปวัตตนสูตรว่า “ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้เป็นทุกขสมุทยอริยสัจ คือ ตัณหาอันทำให้เกิดอีกประกอบด้วยความเพิลิตเพลินและความกำหนด มีปกติให้เพิลิตเพลินในอารมณ์นั้น ๆ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา”²⁷

²⁴ วิ.ม. (ไทย) 4/13/21.

²⁵ วิ.ม. (ไทย) 4/13/20-21.

²⁶ วิ.ม. (ไทย) 4/13/21.

²⁷ วิ.ม. (ไทย) 4/13/21.

3. นิโรธ ความดับทุกข์ คือ ความไม่มีอาลัยในตัณหา ดังที่ปรากฏในพระไตรปิฎก ในธัมมจักกัปปวัตตนสูตรว่า “ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้เป็นทุกขนิโรธอริยสังข คือ ความดับตัณหาไม่เหลือด้วยวิราคะ ความสละ ความสละทิ้ง ความพ้น ความไม่มีอาลัยในตัณหา”²⁸

4. มรรค ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ คืออริยมรรคมีองค์ 8 ได้แก่ สัมมาทิฏฐิ เห็นชอบ สัมมาสังกัปปะ ดำริชอบ สัมมาวาจา เจรจาชอบ สัมมากัมมันตะ ทำการงานชอบ สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ สัมมาวายามะ เพียรชอบ สัมมาสติ ระลึกชอบ และสัมมาสมาธิ ตั้งใจชอบ ดังที่ปรากฏในพระไตรปิฎก ในธัมมจักกัปปวัตตนสูตรว่า “ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้เป็นทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังข คือ อริยมรรคมีองค์ 8 นี้แหละคือ

1. สัมมาทิฏฐิ	2. สัมมาสังกัปปะ
3. สัมมาวาจา	4. สัมมากัมมันตะ
5. สัมมาอาชีวะ	6. สัมมาวายามะ
7. สัมมาสติ	8. สัมมาสมาธิ” ²⁹

และที่ปรากฏในพระไตรปิฎกในอัจฉราสูตรว่า

“ทางนั้น ชื่อว่าทางสายตรง ทิศนั้น ชื่อว่าทิศปลอดภัย รถมชื่อวารถไร้เสียง ประกอบด้วยล้อธรรมจักร มีทิวเป็นฝา มีสติเป็นเกราะกั้น สารถินั้น ฤา เราบอกให้ คือธรรม มีสัมมาทิฏฐินำมุ่งหน้าไป บุคคลใดมียานเช่นนี้ จะเป็นสตรีหรือบุรุษก็ตาม เขาย่อมใช้ยานนั้น (ขับไป) ถึงในสำนักแห่งนิพพาน”³⁰

อิทธิพลของธรรมจักรที่มีต่อสังคมไทย

ธรรมจักรเป็นสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนา ที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้าและพระธรรม คำสั่งสอนของพระองค์โดยตรง และยังเป็นที่เคารพสักการะของพุทธศาสนิกชน มีคุณค่าทางด้านจิตใจสำหรับพุทธศาสนิกชนอย่างที่ไม่สามารถจะเมินค่าได้ ดังนั้นผู้ศึกษาจะได้วิเคราะห์ถึงอิทธิพลของธรรมจักร ในสังคมไทยในแง่มุมต่าง ๆ ดังนี้

²⁸ วิ.ม. (ไทย) 4/13/21-22.

²⁹ วิ.ม. (ไทย) 4/13/22.

³⁰ ส.ส. (ไทย) 15/143/45

1) ด้านจริยศาสตร์ ธรรมจักรเป็นสัญลักษณ์แห่งการประกาศพระธรรมเทศนาครั้งแรกของพระพุทธเจ้าแก่งปัญจวัคคีย์ทั้ง 5 และถือว่าเป็นการกระจายธรรมไปสู่บุคคลอื่น ซึ่งหลักธรรมที่มีลักษณะเด่นที่สุดอันเป็นที่เข้าใจและยอมรับกันโดยทั่วไปนั้นได้แก่หลักธรรมที่เป็นสาเหตุก่อให้เกิดธรรมจักรขึ้นมา ได้แก่การไม่ดำเนินชีวิตแบบสุดโต่งคือการหมกมุ่นในกามสุข และการทำความลำบากแก่ตนเอง ให้ดำรงตนในทางสายกลาง เปรียบเหมือนสายพิณที่ขึ้นพอดีไม่หย่อนไม่ตึงมีเสียงไพเราะ และอริยสัจ 4 คือ วิธีแก้ปัญหาตามแนวพุทธ ได้แก่ หาสาเหตุของปัญหาให้ได้ แล้วหาทางขจัดปัญหานั้นอย่างเหมาะสม และหลักธรรมที่ดีความจากจำนวนซึ่งกันในธรรมจักรอันได้แก่ อริยมรรคมีองค์ 8 หนทางอย่างประเสริฐ หนทางของพระอริยบุคคล มีสัมมาทิฐิเห็นชอบเป็นต้น ธรรมจักรที่มี 12 ซี่ เป็นสัญลักษณ์ของ อากาโร 12 ของอริยสัจ เห็นอริยสัจแล้วสามารถทำได้ด้วยเช่น เห็นสมุทัย เหตุแห่งทุกข์ว่าคือตัณหา ก็จะทำให้เห็นว่าตัณหาควรละ และก็จะละตัณหาได้ด้วย เป็นการเห็นที่บริบูรณ์จริง ๆ ถ้าจะเปรียบก็เหมือนการรู้เรื่องยา จะเป็นความรู้ที่บริบูรณ์แยกนามรูปได้เป็นต้น

2) ด้านสุนทรียศาสตร์ เสมอธรรมจักรที่นายช่างนำมาสร้างเป็นประติมากรรม และสถาปัตยกรรมตามพระอุโบสถ ก็มีอิทธิพลต่อคนไทย และสังคมไทย ในด้านสุนทรียศาสตร์ ช่างไทยพยายามสร้างสรรค์ธรรมจักรให้มีลักษณะพิเศษกว่า งานศิลปะของชาติอื่น ๆ เช่น นำเอาธรรมจักรมาประกอบในสีมาหรือเสมา ที่เรียกว่า เสมอธรรมจักร เป็นศิลปกรรมในอุโบสถตามวัดต่าง ๆ ในประเทศไทย ทำให้มีลวดลายไทยเป็นเครื่องตกแต่งดูสวยงามเป็นที่ประดับตาและติดตรึงแก่ของชาวพุทธ

3) ด้านวัฒนธรรมและประเพณี คนไทยมีวัฒนธรรมทางความเชื่อ และศรัทธาว่าธรรมจักรเป็นเสมือนเครื่องหมายของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำศาสนาอย่างหนึ่ง ซึ่งให้การเคารพนับถือกันสืบมาตั้งแต่บรรพบุรุษจนถึงปัจจุบันนี้

4) ด้านสังคมวิทยา ปรากฏเป็นที่ประจักษ์ว่า ในสังคมหรือในหมู่ของผู้นับถือพระพุทธศาสนา ธรรมจักรนับได้ว่าเป็นสิ่งสำคัญและมีคุณค่าทางด้านจิตใจต่อสังคมพุทธชนเป็นอย่างมาก เพราะสังคมของคนที่ทำให้ความเคารพนับถือธรรมจักร เป็นสังคมที่แสดงถึงความเป็นพุทธ ดุจดั่งสังคมของชาวคริสต์ ที่นับถือสัญลักษณ์คือไม้กางเขน อันเป็นสัญลักษณ์ของความเสียสละของพระเยซูต่อคริสต์ศาสนิกชน

5) ด้านจิตวิทยา อิทธิพลด้านนี้ ปรากฏชัดว่า พระเจ้าอโศกมหาราชทรงมีจิตวิทยาที่เฉียบแหลม ในการให้ช่างสร้างธรรมจักรกับกวางเพื่อเป็นเครื่องหมายปฐมเทศนา เพื่อให้เป็นที่ยึดเหนี่ยวใจของชาวพุทธ จะเห็นได้ว่า หากมองในด้านจิตวิทยาแล้ว ผู้ที่นับถือพระพุทธศาสนาเป็น

จำนวนไม่น้อยที่มีความต้องการที่จะไปกราบไหว้สักการบูชาสังเวชนียสถานสี่ตำบลที่ประเทศอินเดียและเนปาล เพราะมีความเชื่อความศรัทธาว่าสังเวชนียสถานนั้น เป็นสถานที่ซึ่งมีความสำคัญต่อพระพุทธเจ้าผู้เป็นศาสดาของชาวพุทธ เป็นแดนพุทธภูมิเมื่อได้ไปไหว้แล้วก็เหมือนได้ไหว้พระพุทธองค์จริง ๆ

6) ด้านรัฐศาสตร์ อิทธิพลด้านนี้ ปรากฏชัดว่า พระพุทธองค์ทรงปกครองพระภิกษุสามเณรตลอดจนพุทธบริษัทโดยธรรม ด้วยความปฏิบัติต่อพระสาวกหรือสาวกของพระองค์อย่างเที่ยงธรรมโดยปราศจากอคติความลำเอียงต่าง ๆ โดยที่ทรงบัญญัติพระวินัย และศีล เป็นระเบียบ หรือกฎในการปกครองเหล่าพุทธบริษัทอย่างสมควร เช่น ทรงบัญญัติศีลห้า และศีล 8 เพื่อฆราวาสอยู่ทรงบัญญัติศีล 10 เพื่อสามเณรและสามเณรี ทรงบัญญัติ ศีล หรือสิกขาบท 227 ข้อ สำหรับพระภิกษุ และทรงบัญญัติศีล 311 สำหรับนางภิกษุณี เพื่อใช้สำหรับควบคุมพฤติกรรมให้มีความเหมาะสมแก่ฐานะของตน ๆ

7) ด้านบุคลาธิษฐาน อิทธิพลทางด้านนี้ สะท้อนให้เห็นได้ว่า พระพุทธองค์ เป็นผู้ที่เป็นตัวอย่างที่ดีในการฉลาดเลือกธรรมและผู้รับฟังธรรม โดยที่พระองค์ทรงเลือกปัจเจกบุคคล ซึ่งเป็นผู้ที่มีปัญญาและมีศรัทธาในพระพุทธศาสนาเป็นทุกเดิมอยู่แล้วเป็นผู้รับฟังพระธรรมเทศนาของพระองค์ และทรงเลือกธรรมที่เหมาะสมแก่ปัจเจกบุคคล ในส่วนของปัจเจกบุคคลพระอัญญาโกณฑัญญะ ก็เป็นบุคลาธิษฐานได้เป็นอย่างดีเช่นกัน ท่านสามารถจัดประเด็นของธรรมะได้ก่อนคนอื่นจึงสามารถได้ดวงตาเห็นธรรม และเป็นพระสงฆ์รูปแรกในทางพระพุทธศาสนาที่คนอื่น

8) ด้านธรรมาธิษฐาน อิทธิพลทางด้านนี้ มุ่งไปที่ธรรมที่เกิดจากเนื้อหาของธรรมจกกับปวัตตนสูตร ซึ่งเป็นพระธรรมเทศนา และเนื้อหาของธรรมที่แฝงอยู่ในสัญลักษณ์ของตราธรรมจักร ธรรมที่มีอิทธิพลทางด้านธรรมาธิษฐานต่อพุทธศาสนาและสังคมไทย ที่ปรากฏในธรรมจักรก็คือ การไม่เข้าไปเสพหรือข้องแวะในที่สุดต่าง 2 อย่าง คือ การบำเพ็ญตนด้วยกามสุขหรือกามคุณ และการทรมานตนให้ลำบาก แต่ให้ปฏิบัติตนตามหลักทางสายกลางคือมัชฌิมาปฏิปทา และคำสอนเรื่องอริยสัจ 4 ก็เป็นธรรมาธิษฐานในเรื่องของการกระทำสิ่งต่าง ๆ ที่มีปัญหาหรือที่ประสบกับปัญหาให้ได้ว่าปัญหาต่าง ๆ สามารถแก้ไขได้ โดยวิธีการสืบหาสาเหตุของปัญหาว่ามาจากอะไร แล้วหาทางที่จะขจัดหรือสะสางปัญหานั้นให้ได้อย่างเหมาะสม ก็จะทำได้เช่นเดียวกันกับปัญหาได้ทุกปัญหาอย่างแน่นอน และธรรมที่แฝงอยู่ในธรรมจักร เช่น ธรรมจักร 8 ซึ่งหมายถึง อริยมรรคมีองค์ 8 12 ซึ่งหมายถึง อากาโร 12 ของอริยสัจ และ 16 ซึ่งหมายถึง ญาณ 16 เป็นต้น เป็นธรรมที่เป็นธรรมาธิษฐาน ที่มีอิทธิพลต่อสังคมไทยจนถึงปัจจุบันนี้

สรุป

ธรรมจักรเป็นสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนา ที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้าและพระธรรม คำสั่งสอนของพระองค์โดยตรง และยังเป็นที่เคารพสักการะของพุทธศาสนิกชน มีคุณค่าทางด้านจิตใจ สำหรับพุทธศาสนิกชนอย่างที่ไม่สามารถจะเมินค่าได้ เมื่อประเทศไทยได้รับเอาพระพุทธศาสนา มาใช้เป็นหลักการดำเนินชีวิตแล้ว แนวคิดเรื่องธรรมจักรทั้งที่ปรากฏเป็นรูปธรรมคือตัวธรรมจักร หรือตราธรรมจักรก็ถูกใช้ในสังคมไทย และมีอิทธิพลต่อสังคมไทยในหลาย ๆ ด้าน โดยสามารถแยกศึกษา เป็นประเด็นต่าง ๆ เช่น ด้านจริยธรรม สุนทรียศาสตร์ วัฒนธรรมและประเพณี จักรวาลวิทยา สังคมวิทยา จิตวิทยา รัฐศาสตร์ ด้านบุคลิกพื้นฐานและด้านธรรมาธิษฐาน

เอกสารอ้างอิง

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาบาลี**. ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย 45 เล่ม.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2535.

_____. **พระไตรปิฎกภาษาไทย**. ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย 45 เล่ม. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539.

_____. **พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาแปลฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. (ฉบับซีดีรอม ทดลองใช้).

มหามกุฏราชวิทยาลัย. **พระสูตรและอรรถกถาแปล**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2536.

กรมศิลปากร. **โบราณสถานและอนุสาวรีย์กรุงรัตนโกสินทร์**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิชฌแดนศ, 2552.

_____. **ในตำนานพระพุทธเจดีย์**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์กรมศิลปากร, 2503.

_____. **ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ 2**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์กรมศิลปากร, 2509.

กองพุทธศาสนศึกษา. **พระพุทธศาสนามรดกล้ำค่าของไทย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, 2546.

ธนิต อยู่โพธิ์. **ธรรมจักร**. กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร, 2508.

ธีรวัศ บำเพ็ญบุญบารมี. **รูปแบบการตีความคัมภีร์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2550.

พร รัตนสุวรรณ. ฎีกาธัมมจักกัปปวัตตนสูตร. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, 2530.
พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). พจนานุกรมศัพท์พุทธศาสนา ฉบับประมวลศัพท์. พิมพ์ครั้งที่
10. บริษัท เอส อาร์.พรีนติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, 2546.
ราชบัณฑิตยสถาน.พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพมหานคร
: อักษรเจริญทัศน์จำกัด, 2538.

